

Irena E. Kotowska

Janina Józwiak

Instytut Statystyki i Demografii

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

PANELOWE BADANIE PRZEMIAN RELACJI
MIĘDZY POKOLENIAMI, W RODZINIE
ORAZ MIĘDZY KOBIECIAMI I MĘŻCZYZNAMI:
GENERACJE, RODZINY I PŁEĆ KULTUROWA
– GGS-PL

Głębokie zmiany zachowań dotyczących rodziny, a także stała poprawa wskaźników umieralności przyczyniająca się do systematycznego wydłużania się życia ludzkiego, obserwowane w drugiej połowie XX wieku w Europie zdecydowały o zasadniczych przeobrażeniach procesu odtwarzania pokoleń. Wraz z rosnącą rolą migracji stanowią o nowej demografii Europy¹, która określa zupełnie odmienne demograficzne uwarunkowania rozwoju w najbliższych kilku dekadach. W odniesieniu do zmian ludności przewiduje się spadek lub co najwyżej stabilizację liczby ludności kontynentu, intensywne starzenie się populacji współwystępujące ze zmniejszaniem się populacji w wieku produkcyjnym i starzeniem się zasobów pracy. Równoległe do tego dokonują się zasadnicze zmiany dotyczące społecznych ról kobiet i mężczyzn, co znajduje także odzwierciedlenie w badaniach nad zmianami demograficznymi. Tematyka zmiany kulturowych ról płci jest stopniowo włączana do badań demograficznych².

¹ Dirk van de Kaa użył tego określenia w swoim referacie „The New Demography of Europe” wygłoszonym 8.05.2003 r. z okazji pobytu w Warszawie związanego z nadaniem mu tytułu doktora honoris causa Szkoły Głównej Handlowej. Określenie to jest coraz częściej używane w dyskusjach o sytuacji demograficznej w Europie (np. Population Network Newsletter Popnet, Addressing the Challenges of Europe’s New Demography, No. 35, Summer 2003; Vignon J., New responses to the New Demographics in Europe -present and future strategies for the European Union, Keynote address from an EU policy maker on “Policy challenges of Europe’s demograhic change: cross-cutting issues”, European Population Forum 2004: Population Challenges and Policy Responses, UN Economic Commission for Europe, Population Activity Unit, January 2004, Geneva; Macura M., MacDonald A.L., Haug W. (eds.). The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses, United Nations, New York and Geneva, 2005.

² Rosnące znaczenie kulturowych ról płci w badaniach demograficznych może dokumentować podejście do tego zagadnienia w trzech badaniach o międzynarodowym zasięgu – Family and Fertility

Inicjatywa uruchomienia międzynarodowego przedsięwzięcia badawczego Generations and Gender Programme (GGP) została podjęta przez konsorcjum składające się z następujących instytucji:

- Population Unit, United Nations Economic Commission for Europe, Genewa,
- Hungarian Central Statistical Office, Budapeszt,
- Institut National d'Études Démographiques, Paryż,
- Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock,
- Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, Haga,
- Statistics Canada, Ottawa,
- Statistics Norway, Oslo,
- Università Bocconi, Mediolan,
- Department of Social Policy at the University of York, York.

Koordinatorem prac był Population Unit, United Nations Economic Commission for Europe. (<http://live.unece.org/pau/welcome.html>)

Konsorcjum GGP powołało grupy ekspertów, które reprezentowały zespoły demografów z różnych krajów. W jednej z takich grup na etapie prac nad koncepcją badań uczestniczyła prof. Ewa Frątczak z Instytutu Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej. Ekspersi opracowali koncepcję badań, metodologię oraz narzędzia badawcze (por. Generations and Gender Programme, 2005a, 2005b). Wyniki ich prac były dyskutowane na licznych seminariach roboczych i specjalnych sesjach podczas konferencji europejskich. Opracowany program badań międzynarodowych obejmuje: realizację badania panelowego (Generations and Gender Survey – GGS) w poszczególnych krajach według uzgodnionych metod oraz utworzenie bazy kontekstualnej zawierającej dane dotyczące kontekstu ekonomiczno-społecznego i kulturowego w tych krajach. Oprócz tego powołano International Working Group (IWG), w skład której wchodzi kraje, głównie europejskie, zainteresowane realizacją badania. Obecnie IWG obejmuje 28 krajów: Australia, Austria, Azerbejdżan, Belgia, Bułgaria, Czechy, Estonia, Finlandia, Francja, Gruzja, Holandia, Japonia, Kanada, Litwa, Niemcy, Norwegia, Polska, Portugalia, Rosja, Rumunia, Słowacja, Słowenia, Szwecja, Turcja, Stany Zjednoczone, Węgry, Wielka Brytania, Włochy.

Głównym celem tego programu badań międzynarodowych jest pozyskanie informacji o procesach demograficznych z uwzględnieniem kontekstu ekonomicznego, społecznego i kulturowego, które pozwalają na zrozumienie mechanizmów przyczynowo-skutkowych dotyczących zmian rodzin (tworzenie, rozwój i rozwiązywanie rodzin), relacji między generacjami oraz zmian społecznych ról kobiet i mężczyzn.

Survey (FFS- UNECE), realizowanych w latach 90., International Population Policy Acceptance Survey (IPPAS), realizowanych w latach 2000–2003, oraz badania Generations and Gender Programme (GGP), którego koncepcję opracowano w latach 2000–2005. W pierwszym z tych badań problematyka zmian społecznych ról kobiet i mężczyzn nie była uwzględniona, w drugim włączono zestaw odpowiednich pytań do treści ankiety jako moduł o charakterze dobrowolnym, zaś w programie badań GGP nadano temu zagadnieniu rangę analogiczną do zmian relacji międzypokoleniowych.

Do procesów demograficznych, które leżą w centrum zainteresowania, należą: zmiany zachowań dotyczących tworzenia i rozwiązywania rodzin, migracji, zmiany relacji międzypokoleniowych, a także społecznych ról płci w powiązaniu ze zmianami na rynku pracy. Przedmiotem badań są zatem: opuszczenie domu rodzinnego, wejście na rynek pracy, urodzenie dziecka, tworzenie i rozpad związków (małżeństwa, kohabitacje, Living-Apart-Together), migracje, przejście na emeryturę. Są to zatem procesy określające biografie demograficzne jednostek, które w projekcie analizowane są w perspektywie przebiegu ich życia (*life course*). GGP kładzie szczególny nacisk na relacje pomiędzy dziećmi i rodzicami (pokoleniami) oraz między partnerami (role kobiet i mężczyzn). Ponadto dużą uwagę poświęca się jakości tych relacji, w tym satysfakcji ze związków oraz bliskości kontaktów. W celu zrozumienia kontekstu, w jakim realizowały się biografie demograficzne, GGS pozyskuje informacje o aktywności zawodowej i edukacyjnej, sytuacji materialnej gospodarstwa respondenta, wyznawanych wartościach i normach, warunkach mieszkaniowych, składzie gospodarstwa domowego, sieciach społecznych, w tym sieciach krewniaczych, stanie zdrowia, prywatnych i publicznych transferach usług, dóbr i środków finansowych do gospodarstwa.

Koncepcja GGP jest odpowiedzią na wyzwania badawcze dotyczące przemian demograficznych podnoszone wielokrotnie w dyskusjach (por. np. Vikat i inni, 2007; Légaré, Guillaume, 2005; Spielauer, 2005, 2006). Za podstawowe innowacyjne cechy badania GGP należy uznać (por. Generations and Gender Programme, 2005a, 2005b; Vikat i inni, 2007; Spielauer, 2005; Spielauer i inni, 2005):

- analizę procesów na podstawie badania panelowego, a więc obserwowania osób z wylosowanej próby przez ustalony okres czasu (3–5 rund badań powtarzanych co 3 lata),
- integrację podejścia retrospektywnego (pytania o przeszłość) i prospektywnego (badanie panelowe) w pozyskiwaniu danych o normach, wartościach, zamierzeniach, oczekiwaniach i opiniach – z jednej strony – oraz karierach rodzinnych, zawodowych, edukacyjnych i migracyjnych wraz danymi o sytuacji materialnej i kontaktach społecznych – z drugiej strony;
- zakres pozyskiwanych danych: dwa etapy przebiegu życia jednostki i rodziny są potraktowane ze szczególną uwagą – etap tworzenia rodziny i podejmowania decyzji o dziecku oraz etap opuszczania domu przez dzieci prowadzący do ‘pustego gniazda’, a więc fazy życia osób w wieku 50+. Ma to szczególne znaczenie ze względu na konieczne dostosowania do zmian struktury wieku ludności (starzenie się ludności, spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym) i zmian na rynku pracy. Konieczne dostosowania dotyczą zarówno zatrzymania osób wieku 50–65 lat na rynku pracy, jak i reformy systemu zabezpieczenia społecznego, które obejmują także reorganizację usług opiekuńczych. Dane dotyczące tej grupy osób obejmują: relacje rodzinne (relacje między generacjami, sieci krewniacze, kontakty społeczne, stan zdrowia, przejście na emeryturę. Ponadto pytania są tak sformułowane, by dostarczyły jednocześnie danych pozwalających

- na analizy zmian ról społecznych kobiet i mężczyzn zarówno w sferze publicznej (edukacja, rynek pracy), jak i w sferze prywatnej;
- wielodyscyplinarną koncepcję badania, która odwołuje się do teorii proponowanych przez demografię, socjologię, psychologię i ekonomię. Idea, która leży u podstaw projektu, zakłada, że nie jest możliwe zrozumienie oraz wyjaśnienie zachowań i zmian demograficznych w ramach jednej dyscypliny;
 - uwzględnienie ekonomicznego, społecznego, politycznego i kulturowego kontekstu przemian demograficznych; badanie GGP obejmuje utworzenie tzw. kontekstualnej bazy danych o poszczególnych krajach zawierającej dane zagregowane o ludności, rodzinach i gospodarstwach domowych, gospodarce, rynku pracy, polityce społecznej;
 - pozyskanie porównywalnych danych dla różnych krajów, różniących się zasadniczo ze względu na ekonomiczny, społeczny, polityczny i kulturowy kontekst zmian, a także ze względu na modele polityki społecznej (*welfare state regime*); podstawowe definicje i klasyfikacje są identyczne dla wszystkich krajów uczestniczących w projekcie i zgodne z tymi, które były zastosowane w Family and Fertility Survey, międzynarodowym projekcie badawczym z pierwszej połowy lat 90. (Polska brała udział w tym projekcie).

Innowacyjna koncepcja badań dotyczy zatem zakresu i sposobu ujmowania zmian demograficznych w powiązaniu ze zmianami na rynku pracy oraz zmianami społecznymi, a w szczególności przeobrażeniami modelu rodziny, relacji między pokoleniami oraz kulturowych ról płci. Wnikliwe rozpoznanie tych procesów jest niezbędne z punktu widzenia koniecznych reform modelu polityki społecznej. Obejmują one nie tylko rozwiązania związane z konsekwencjami procesu starzenia się ludności czy rozwiązania polityki rodzinnej, w tym zwłaszcza dotyczące łączenia pracy zawodowej z obowiązkami rodzinnymi, ale także politykę równego statusu kobiet i mężczyzn, politykę migracyjną czy przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu.

Prace nad programem GGP rozpoczęły się w 2000 roku. Uzgodniono, iż panelowe badanie ankietowe Generations and Gender Survey (GGS) obejmie od 3 do 5 rund realizowanych co 3 lata na losowej próbie od 15 do 20 tys. respondentów w wieku 18–79 lat w krajach, które zadeklarują swój udział w programie GGP. Badanie jest realizowane według wspólnej ankiety, zawierającej moduły obowiązkowe dla wszystkich krajów-uczestników programu oraz moduły nieobowiązkowe. Dodatkowo poszczególne kraje mogą poszerzać zakres informacji pozyskiwanych w obu rodzajach modułów w zależności od swoich specyficznych potrzeb badawczych. Konieczne jest jednak przestrzeganie zasady zachowania porównywalności danych w zakresie ustalonym przez ekspertów. Uczestniczenie w programie badań oznacza nie tylko realizację panelowych badań ankietowych według uzgodnionych zasad, ale także opracowanie kontekstowej bazy danych i jej aktualizację w trakcie trwania programu.

Wykaz głównych publikacji dotyczących koncepcji, zasad organizacji i metod badań programu GGP obejmuje:

Generations and Gender Programme. Concepts and Guidelines. 2005a, United Nations Economic Commission for Europe, Geneva.

Generations and Gender Programme. Survey Instruments. 2005b, United Nations Economic Commission for Europe, Geneva.

Légaré J. & Guillaume M., 2005, An International Research Programme – The Generations and Gender Programme (GGP): Longitudinal studies and demographic challenges of the 21st century, Federation of Canadian Demographers, Université de Montréal, Montréal, Canada.

Spielauer M., 2006, The Contextual Database of the Generations and Gender Program, MPIDR Working Paper 30, 18.

Spielauer M., 2005, Responding to new data demands for comparative research and multilevel analysis: the Contextual Database of the Generations and Gender Program: Methodological Challenges for Future Information Needs, Statistics Canada, Ottawa, Germany.

Spielauer M., Kostova D., Kotzeva T., Jekova V. & Borissova K., 2005, The Contextual Database of the Generations and Gender Program', MPIDR Working Paper 6, 54.

Vikat A., Beets G., Billari F., Bühler C., Corijn M., Désesquelles A., Fokkema T., MacDonald A.L., Neyer G., Pailhé A., Pinnelli A., Solaz A. & Spéder Z., 2007, Generation and Gender Survey: Towards a better understanding of relationships and processes in the life course, Demographic Research 17, Article 14, 389–440.

GGP jest zatem wieloletnim programem międzynarodowych badań przemian demograficznych i społecznych w powiązaniu z przeobrażeniami na rynku pracy. Za pozyskanie środków na realizację badań krajowych odpowiedzialne są poszczególne kraje. Pierwsza runda badania została dotąd zrealizowana w 18 krajach (Australia, Austria, Belgia, Bułgaria, Czechy, Estonia, Francja, Gruzja, Holandia, Japonia, Litwa, Niemcy, Norwegia, Polska, Rosja, Rumunia, Węgry, Włochy), zaś 11 krajów zrealizowało drugą rundę badania (Australia, Bułgaria, Czechy, Francja, Gruzja, Holandia, Litwa, Niemcy, Rosja, Węgry, Włochy). Prace w ramach całego przedsięwzięcia badawczego GGP były koordynowane przez Population Unit, United Nations Economic Commission for Europe, do 2009 roku, od 2009 roku zaś GGP jest koordynowany przez Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute w Hadze w ramach czteroletniego projektu unijnego FP7 Capacities – Infrastructure Design Studies. <http://www.ggp-i.org>.

Przemiany demograficzne, jakich doświadczyła Polska po roku 1989, w tym szczególnie zmiany procesu reprodukcji ludności, wpisują się w prawidłowości zmian obserwowanych wcześniej w europejskich krajach rozwiniętej gospodarki rynkowej: zmniejsza się skłonność do tworzenia związków, zwłaszcza związków małżeńskich,

i posiadania dzieci, decyzje o zawarciu związku małżeńskiego i urodzeniu dziecka podejmowane są w późniejszym wieku, coraz popularniejsze są związki nieformalne, a małżeństwo stosunkowo często jest rozwiązywane poprzez rozwód lub separację. W ich wyniku dzietność pozostaje w Europie trwale na poziomie znacznie poniżej prostej zastępowalności pokoleń. Jednak intensywność zmian w Polsce, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, jest większa niż obserwowana wcześniej w pozostałych krajach europejskich. Mimo licznych analiz tych procesów w Polsce, w których wykorzystywane są dane z ewidencji ludności oraz dane z badań specjalnych prowadzonych na dużych reprezentatywnych próbach, diagnoza zmian jest dalece niewystarczająca. Dotyczy to zarówno opisu procesów, jak i ich interpretacji, a przede wszystkim ich wyjaśniania, czyli identyfikacji mechanizmów przyczynowo-skutkowych. Taki stan rzeczy wynika przede wszystkim z braku panelowych badań procesów demograficznych, a w szczególności badań obejmujących swym zakresem nie tylko zmiany demograficzne, ale ich ekonomiczny, społeczny, polityczny i kulturowy kontekst. Polska nie znajduje się w sytuacji wyjątkowej, podobne spostrzeżenie dotyczy krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Nic zatem dziwnego, że wśród 18 krajów, które przeprowadziły pierwszą rundę badań ankietowych GGS, jest 8 krajów z tego regionu.

Przystąpienie do programu GGP pozwala zatem na pozyskanie informacji niezbędnych do właściwej diagnozy przemian demograficznych w Polsce, która powinna być podstawą dyskusji o stosownych rozwiązaniach polityki społecznej. Diagnoza procesów tworzenia i rozwiązywania rodzin, migracji i relacji międzypokoleniowych, a także społecznych ról płci w powiązaniu z procesami ekonomicznymi jest niezbędna dla formułowania szczegółowych rozwiązań w zakresie polityki rodzinnej i migracyjnej, polityki na rzecz równego statusu kobiet i mężczyzn, polityki aktywnego starzenia się oraz rozwoju usług społecznych. Stosunkowo silne dotychczas relacje dorosłych dzieci i rodziców w Polsce, które sprzyjały modelowi opieki nad osobami starszymi opartemu na zasobach rodzinnych i tzw. opiece nieformalnej, ulegną zmianie, między innymi, wskutek kurczenia się tych zasobów. Badanie GGP-PL umożliwi nie tylko ocenę wpływu mobilności młodych osób na rodzinny potencjał opieki dla osób starszych, ale także pozwoli na szacunek skali zapotrzebowania na opiekę formalną dla osób starszych (dostarczy bowiem danych zarówno o sytuacji rodzinnej osób starszych, jak i ich stanie zdrowia). Generalnie, rozpoznanie mechanizmów transferów międzypokoleniowych, a zwłaszcza transferów między dorosłymi dziećmi i rodzicami, jest ważne dla określenia relacji między państwem (usługi publiczne), rodziną i rynkiem w dystrybucji usług opiekuńczych. Inną kwestią, stosunkowo słabo docenianą jeszcze w Polsce jako ważny czynnik rozwoju ekonomicznego i społecznego, jest zmiana społecznych ról płci. Dyskusje, nie tylko w Polsce, skupiają się przy tym przede wszystkim na zmianach społecznej roli kobiet w kontekście równości płci i ich znaczeniu dla prokreacji. Dane z badania pozwolą na symetryczną analizę zmiany dla obu płci, co jest niezbędne dla lepszego adresowania rozwiązań dotyczących łączenia dwóch ważnych aktywności – zawodowej

i rodzinnej przez kobiety i mężczyzn. Wypełnią bowiem także lukę informacyjną o zakresie korzystania z istniejących rozwiązań i czynnikach na to wpływających. Ta grupa rozwiązań ma w Polsce szczególne znaczenie dla lepszego wykorzystania malejących potencjalnych zasobów pracy (ludność w wieku produkcyjnym) oraz podtrzymania i wzmocnienia tendencji wzrostu liczby urodzeń, kluczowych elementów rozwojowych Polski.

Panelowe badanie ankietowe w Polsce (GGS-PL) zostało zrealizowane dzięki środkom pozyskanym w 2009 roku na projekt międzynarodowy niewspółfinansowany „Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami: Generacje, rodziny i płeć kulturowa – GGS-PL (pierwsza runda badania)” (554/N-UNECE/2009/0). Projektem realizowanym w Instytucie Statystyki i Demografii Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie kieruje prof. Janina Józwiak, a prace koordynuje prof. Irena E. Kotowska.

Zgodnie z opracowanymi zasadami organizacji badania panelowego składającego się z przynajmniej 3 rund, w pierwszej rundzie próba powinna liczyć od 17 tys. do 20 tys. osób (*Generations and Gender Programme, 2005b*). To gwarantuje odpowiednią liczebność określonych grup ludności poddanych badaniu w kolejnych rundach. Ze względu na nasilenie migracji zagranicznych w Polsce do pierwszej rundy badania wylosowano 20 tys. osób.

Badanie ankietowe GGS-PL przeprowadzono według wspólnych zasad opracowanych przez międzynarodową grupę ekspertów, uwzględniając jednak specyfikę potrzeb badawczych w Polsce określoną przede wszystkim przez brak – jak dotąd – panelowych interdyscyplinarnych badań przemian demograficznych. Do nich należą, między innymi, zmiany zachowań dotyczących rodziny w kontekście przeobrażeń na rynku pracy związanych z transformacją systemową, w tym szczególnie zmiany procesu przechodzenia do dorosłości, wpływ migracji zagranicznych na procesy tworzenia, rozwoju i rozwiązywania rodzin, przemiany relacji międzypokoleniowych w kontekście rosnącej mobilności młodszych generacji, zmian systemu wartości (indywidualizacja, samorealizacja, aspiracje konsumpcyjne) i warunków życia ludności, model usług opiekuńczych a zmiany struktur rodzinnych i zmiany na rynku pracy, zmiany społecznych ról płci w kontekście procesu transformacji systemowej. Przygotowany na podstawie oryginalnej wersji angielskiej kwestionariusz badania ankietowego ma analogiczną strukturę, choć w ramach wyodrębnionych 11 działów zestaw pytań nie jest dokładnie taki sam. Np. bardziej wnikliwie potraktowano pracę zawodową respondentów, zestaw pytań pozwala na odtworzenie ich historii zawodowych. Podobnie szerzej niż w oryginalnej wersji potraktowano prokreację, włączając pytania dotyczące problemów zajścia w ciążę. Badanie pilotażowe przeprowadzone w sierpniu 2010 roku na próbie 100 respondentów umożliwiło poprawę kwestionariusza, który został wykorzystany w badaniu zasadniczym zrealizowanym w okresie listopad 2010 – marzec 2011 metodą wywiadu bezpośredniego.

Badanie GGS-PL dostarcza unikalnych danych o zmianach sytuacji demograficznej i ekonomicznej jednostek i gospodarstw domowych, w szczególności

zaś o biografiach rodzinnych i zawodowych w powiązaniu z migracjami, a także z danymi o zamierzeniach, opiniach, sytuacji materialnej i kontaktach społecznych, niezbędnych do właściwej diagnozy przemian demograficznych w Polsce. Ponadto stwarza ono szczególną możliwość oszacowania efektywności polityki adresowanej do rodzin z uwzględnieniem sytuacji na rynku pracy i sytuacji materialnej rodzin, oszacowanie zapotrzebowania na usługi opiekuńcze i edukacyjne oraz podstawy do analiz kierunków modernizacji polityki społecznej, które gwarantują nie tylko wzrost gospodarczy, a także wspierają odnowę demograficzną w Polsce oraz rozwój kapitału ludzkiego.

Sposób realizacji badania GGS-PL zapewnia porównywalność danych dla Polski z danymi pozyskanymi w innych krajach w ramach programu GGP. Wyniki pierwszej rundy badania ankietowego w postaci bazy danych przygotowanej według opracowanych zasad harmonizowania danych dla różnych krajów wraz z aktualną kontekstową bazą danych będą przekazane do europejskiego koordynatora projektu w 2012 roku i wejdą w skład baz międzynarodowych. Bazy te będą wykorzystywane do dalszych prac analitycznych prowadzonych w kraju oraz w zespołach międzynarodowych. Będą one ogólnie dostępne dla badaczy z różnych krajów (po wypełnieniu odpowiedniego formularza aplikacyjnego). Obecność Polski w GGP oznacza zatem, że analizy dla Polski będą mogły być prowadzone nie tylko przez badaczy polskich, ale i badaczy spoza kraju, co powinno dodatkowo przyczynić się do lepszego zrozumienia zmian demograficznych zachodzących w Polsce, a tym samym zwiększyć użyteczność zebranych danych. Analogicznie badacze polscy będą mieli dostęp do danych indywidualnych pozyskanych w ramach GGP dla innych krajów.